

העברית בקרב הערבים בישראל: היבטים סוציולינגוויסטיים

מוחמד אמארה

1. הקדמה

עד היום זכתה העברית בקרב הערבים בישראל לתשומת לב מזערית מצד חוקרים אחדים כמפורט להלן: אמארה (Amara, 1986; 1991; 1995; 1999a; 1999b); אמארה ומרעי (2001); אמארה וספולסקי (Amara and Spolsky, 1986; 1996); בן-רפאל (Ben-Rafael, 1994); בדיר (1990); דג'ש (Daghash, 1993); קופלביץ (Koplewitz, 1990); ספולסקי ואמארה (Spolsky and Amara, 1995; 1997); שוהמי ודוניצה-שמידט (Shohamy and Donitsa-Schmidt, 1997); ספולסקי ושוהמי (Spolsky and Shohamy, 1999). רוב המחקרים הסוציולינגוויסטיים התמקדו בידע ובשימוש הלשוני, והמחקרים האחרונים התמקדו בחינוך הלשוני ובמדיניות הלשונית. לחקר העברית בקרב הפלסטינים בישראל, מכל מקום, יש חשיבות סוציולינגוויסטית מיוחדת בשל העובדה הבאה: הערבים נחשבים למיעוט הלא יהודי הגדול ביותר בישראל ומחוצה לה ששולט בשפה העברית. הערבים נמצאים בקונפליקט עם הרוב היהודי בישראל בשתי סוגיות מרכזיות: ענייני פנים – הגדרת מדינת ישראל ותפיסתה כמדינה יהודית, ומעמדם האזרחי והלאומי של הערבים במדינה. וענייני חוץ – ההקשר הרחב של הקשרים הערבים-ישראלים בצל הסכסוך ערב-ישראל. המטרה של המאמר הזה היא לבחון את ההיבטים הסוציולינגוויסטיים העיקריים של העברית בקרב הערבים בישראל. הסוגיות המרכזיות שייבדקו הן: הידע והשימוש בעברית; שילוב פריטים לקסיקליים בערבית הפלסטינית בישראל

* ברצוני להודות לד"ר עבד אלרחמן מרעי על שהואיל לקרוא גרסה מוקדמת של המאמר ולהעיר הערות חשובות ומועילות.

ודרכי תפוצתם; העברית בנוף הלשוני ביישובים הערביים; עמדות כלפי העברית. בנוסף על כך, יידונו במאמר ההיבטים הסוציולינגוויסטיים של העברית שהם בעיקר תוצאה של הלימוד הלא פורמלי והמגע עם החברה היהודית.¹

2. היבטים סוציולינגוויסטיים של העברית

2.1 ידע ושימוש

הדינמיות של המצב הסוציו-אקונומי והפוליטי של החברה הערבית בישראל משתקפת בהרבה תחומים, כולל הלשון. הרפרטואר הלשוני של הערבים בישראל אינו סטטי והוא משתנה במהירות. השינויים נוצרים כתוצאה מלימוד הערבית הספרותית, ממגע עם דיאלקטים אחרים של הערבית מארצות ערב וממגע עם העברית ועם האנגלית, ובאופן מצומצם למדי עם הצרפתית (Amara, 1986; 1995). ערבית היא שפת האם והשפה הלאומית של האזרחים הערבים בישראל. הערבית היא השפה הרשמית של המדינות השכנות לישראל והיא נהנית מסטטוס מיוחד ברוב המדינות האיסלאמיות. השפה הערבית בישראל היא מקרה מיוחד: היא שפת מיעוט, ומוכרת כשפה רשמית שנייה. ערבית נלמדת כשפה ראשונה בכל בתי הספר הערביים מכיתה א' ועד כיתה י"ב, ובכמה מכללות להכשרת מורים. אנגלית נלמדת כיום בבתי ספר ערביים בישראל החל מכיתה ד',² כלומר היא נלמדת באופן פורמלי. המגע החיצוני הוא מזערי ביותר משום שאין מגע ישיר בין הערבים בישראל לבין קהילה דוברת אנגלית. האנגלית חשובה כשפה בינלאומית למדע, לטכנולוגיה ולמסחר. הפופולריות של התרבות האמריקנית והקשר הקרוב בין ארה"ב לישראל מושכים לאחרונה את האנשים להתעניין בשפה זו. עיקר לימוד הצרפתית הוא פורמלי. היא נלמדת במספר בתי ספר פרטיים, שהם הירושה ההיסטורית של המנדט הבריטי. בתי ספר אלה לא נותנים עדיפות ללימוד הצרפתית. רובם דורשים את לימודה ברמה של בית ספר יסודי, כאשר לימודה בחטיבות העליונות הוא לא חובה, והניגשים לבגרות מספרם זעום. עברית היא השפה הלאומית הדומיננטית במדינה. היא נלמדת במסגרות פורמליות ובלתי פורמליות. העובדה שעברית היא השפה הדומיננטית של המדינה היא הסיבה לכך שהערבים לומדים אותה כשפה שנייה, ולא כשפה זרה, למטרות תועלתיות (וינטר 1981; Hallel and Spolsky, 1993). עברית נלמדת באופן פורמלי בבתי הספר הערביים החל מכיתה ג' (ובכמה בתי ספר

1 ליתר פרטים על החינוך הלשוני של העברית, ראה אמארה ומרעי 1999 ו-Amara, 2001.

2 בעשרות בתי ספר ערביים מלמדים אנגלית החל מכיתה ג'.

העברית בקרב הערבים בישראל: היבטים סוציולוגיים

אפילו מכיתה ב'). לימוד העברית בקרב הערבים מספק אמצעים לנגישות לקבוצת הרוב היהודית, הדומיננטית והשלטת בכל המשאבים במדינה. המדינה רואה בלימוד העברית על-ידי הערבים הזדמנות שילמדו על החיים התרבותיים ועל ההיסטוריה של הרוב ועל האזרחות במדינה.³ כלומר, הטיעון המרכזי של מעצבי המדיניות של תוכניות הלימודים ללימוד העברית הוא שהעברית לא רק תורמת להתפתחות כלכלית בקרב המיעוט אלא תורמת אף להשתלבות עם הרוב ולצמצום הפערים בין שתי הקהילות, העברית והיהודית בישראל (ראה Spolsky and Shohamy, 1999: 108).

ההשפעה של הלימוד הלא פורמלי דרך המגע עם דוברי העברית במקומות העבודה, במסחר ובמשרדי הממשלה הולכת וגוברת (Reves, 1983). השילוב של מילים עבריות, מבעים ואפילו משפטים עבריים שלמים בעברית הפלסטינית בישראל שגור בקרב הפלסטינים, למרות שיש הבדל באופי וכמידת השימוש לפי הדובר והנושא של הדיבור (Amara and Spolsky, 1986; Koplewitz, 1990; Amara; Ben-Rafael, 1995; 1996). אבל, ידיעת השפה העברית בקרב הפלסטינים ותדירות המגע עם דוברי העברית הן לא אחידות. לפיכך, לצעירים יש כשירות גבוהה יותר בעברית מאשר למבוגרים, והכשירות בקרב הגברים היא יותר גבוהה כממוצע מאשר בקרב הנשים הודות להשפעת הסביבה הלשונית של מקומות העבודה והנגישות לשימוש בשפה (Amara, 1985; 1995). כמו כן הכשירות בשפה העברית בקרב הפלסטינים תושבי הערים המעורבות היא גבוהה מאשר פלסטינים אחרים ביישובים לא מעורבים וזה הודות למגעם היומיומי עם היהודים בשכונות המעורבות או דרך מוסדות משותפים או פשוט דרך הפעילויות של חיי היום יום. זה נכון גם לגבי הגברים הדרוזים בעקבות שירות החובה בצבא והמגע האינטנסיבי עם יהודים בתקופת השירות הצבאי מביא לידי חשיפה שלא קיימת בקרב ערבים אחרים. זה נכון אף לגבי המרחק של היישוב הערבי ממרכזי המטרופולין: ככל שהיישובים הערביים קרובים יותר למרכזי המטרופולין, כך מתעצם השימוש בעברית בחיי היום יום. לפי כלל זה, השימוש בעברית בממוצע במשולש וננגב הוא רב יותר מאשר באזור הגליל (להוציא את ערביי הערים המעורבות והמשרתים בצבא).⁴ הקשרים הלא שוויוניים בין הפלסטינים לבין היהודים בישראל (כלומר, השליטה של היהודים בכל תחומי החיים, שהרי

3 הערבים טוענים שהילד הערבי לומד יותר על יהדות ועל ההיסטוריה של היהודים מאשר על דתו ועל ההיסטוריה שלו (ראה Amara, 2001).

4 אין מחקרים בתחום שיאששו טענה זו. אבל משיחות עם אנשים באזורים השונים בקרב הערבים, הטענה הזו עולה שוב ושוב כמעט בכל פגישה מעורבת בין אנשים מהאזורים הנ"ל.

היהודי הוא המעסיק ברוב המקרים) והשוליות של הקהילה הפלסטינית, שנוצרה בספירה הסוציו-פוליטית, שניתן לכנותה "אי-חדירות לקבוצה הדומיננטית", השפיעו על רכישת השפה העברית בקרבם. במציאות כזו רכישת העברית בקרב הערבים נעשית בעיקר ממניעים תועלתניים (אודות מניעים אינסטרומנטליים, ראה Gardner and Lambert, 1959; 1972). כלומר, באופן מעשי לימוד העברית נתפש אצל פלסטינים בעיקר כאמצעי, ייתכן וזה החשוב ביותר, לרכישת דפוסים חינוכיים, כלכליים וחברתיים דומים לאלה שבקרב הרוב היהודי הדומיננטי (Amara and Spolsky, 1986).⁵

2.2 שילוב פריטים לקסיקליים ותפוצתם

החברה הערבית חיה לצד החברה היהודית ומושפעת ממנה בתחומים שונים. אחד התחומים החשובים הוא התחום הלשוני. אף על פי שהלשון הערבית עשירה במילים ובביטויים שיש בהם כדי לשרת נאמנה את הדובר הערבי בלי צורך "לייבא" מילים מבחוץ, הוא משתמש במילים עבריות (דנה 1995). בקרב האוכלוסייה הערבית יש נטייה הולכת וגוברת לאימוץ מילים מהלשון העברית ושילובן לתוך הדיבור השוטף בערבית. ובמקביל אנו מוצאים שמעט יהודים מדברים ערבית, ואף רואים בה שפת אויב (ברוש 1996) ולא מעוניינים בלימודה. הדבר יוצר מבוכה בקרב הצעירים הערבים כי מצד אחד הם מעוניינים מאוד בלימוד השפה העברית ואילו הצעירים היהודים אינם מגלים חיבה כלפי הערבית וכלפי דובריה.

בדיקת מידת שילובם של הפריטים הלקסיקליים מהלשון העברית בערבית הפלסטינית בישראל והתפשטותם מסייעות בידניו להבין את המגע הפלסטיני-ישראלי יהודי ומידת הסיגול התרבותי (acculturation) של הפלסטינים לתרבות הרוב הישראלית. אמארה (Amara, 1986; 1995; 1999) ערך מספר מחקרי שדה בנושא זה בכמה כפרים ערביים במשולש, וקופלביץ (Koplewitz, 1990) עשה בדיקה דומה, אך בדיקתו הייתה כוללנית למדי. אביא להלן את הממצאים המרכזיים של מחקר על כפר ערבי בצפון המשולש (Amara, 1986). המחקרים שנעשו לאחר מכן, הן על ידי אמארה והן על ידי אחרים, מאששים את תוצאות המחקר הנ"ל. בנוסף, אציג בהמשך שילוב פריטים לקסיקליים מאנגלית כדי שיתאפשר בידניו לערוך השוואה ממצה עם שפה בינלאומית אשר השפיעה על הרפרטואר הלשוני הפלסטיני לפני 1948 והמשיכה להשפיע על הערבית הפלסטינית עד עצם היום הזה.

5 להוציא פלסטינים בערים מעורבות וגברים דרוזים המשתים בצבא.

העברית בקרב הערבים בישראל: היבטים סוציולווגיים

המושג "שילוב לקסיקלי" כפי שפותח בזמנו על-ידי מאקי (Mackey, 1970) ויושם אחר כך על-ידי מרפי (Murphy, 1972), אמארה (Amara, 1986), פלדמן (Feldman, 1997) וקריסי (Krisi, 2000) הוא חיוני למחקרנו. מאקי הבחין בין שילוב (integration), שהגדיר כ"מאפיין את הקוד כולו" לבין הפרעה (interference), שהגדיר כ"מאפינת את המסר". מרפי טוען שהשילוב של פריט לקסיקלי הוא עניין של דרגת שימוש – ככל שהמשתמשים בפריט רבים יותר, כן גדל השילוב. סוג שני של הוכחה לשילוב של פריט לקסיקלי הוא מידת ההתאמה התחבירית, המורפולוגית או הפונולוגית לשפה השואלת, למרות שיהיו דוברים שישמרו על הצורה הזרה. הוכחה מסוג אחר לשילוב היא בהימצאותם של דוברים רבים שאינם יודעים שמקור המילה בשפה זרה. לדוגמה, מרבית הנבדקים לא ידעו שהמילה לאמבח (lamp = מנורה) מקורה באנגלית, והם סברו שזו מילה ערבית.

מודל השילוב הלקסיקלי בוחן שתי קבוצות עיקריות של סיבות לשונות בדיבור: משתנים הקשורים בנתונים הדמוגרפיים של הדוברים (כמו גיל, מין, השכלה וכו'), ומשתנים הקשורים לתחום (domain) או לשדה הסמנטי של הפריט הלקסיקלי. במחקריי חילקתי את התחומים לשלושה: מסורתיים, מעורבים ומודרניים. בתחומים המסורתיים, רוב הלקסיקון הינו ערבי, וההשפעה החיצונית היא מזערית. התחומים המעורבים היו קיימים לפני המגע עם שפות אחרות, אבל התרחבו בשל המגע עם תרבויות אחרות, והלקסיקון הושפע באופן בולט. התחומים המודרניים התפתחו בעיקר במגע עם תרבויות אחרות, וההשפעה שלהם על הלקסיקון היא הגבוהה ביותר בהשוואה לתחומים האחרים. השיטה העיקרית המשמשת במחקר זה היא ריאיון בעל-פה,⁶ כשתצפית של דיבור במצבים טבעיים בכפר משלימה אותו. מוצגות שתי עבודות המשתמשות בריאיון בעל-פה. הראשונה הייתה מחקר חלוץ (pilot study) שכלל 24 נבדקים. כולם בטווח הגילאים 15–22, שנבחנו לשקף את החלוקה על-פי מין, השכלה, עיסוק ומגעים מחוץ לכפר. מחקר החלוץ קבע אילו מבין שישה-עשר תחומים צריכים לשמש במחקר העיקרי. לשלב של המחקר העיקרי נבחרו מתוכם שתי דוגמאות לייצוג שלוש התחומים: המסורתי, המודרני והמעורב.

6 השתמשי במבחן הזמינות (test of availability) שהוצע על ידי מאקי (Mackey, 1968). בקביעת האינדקס של זמינות הפריטים שהושאלו לשפה, ראשית קובעים קבוצה של תחומים (אשר מאקי מכנה "שדות סמנטיים"). לאחר מכן אנו מבקשים מהנבדקים לספק את עשר המילים הראשונות שיכולים לחשוב עליהן בתחומים שנקבעו. מספר הפעמים שהמילה מופיעה ברשימות השונות מייצג את אינדקס הזמינות. ככל שדירוג הפריט הלקסיקלי המושאל גבוה יותר כך יגדל השילוב בשפה המקבלת.

הנבדקים במחקר זה היוו מידגם שכבות מבין תושבי כפר ערבי אחד בצפון המשולש, הכפר זלפה, שאוכלוסייתו מנתה אז כאלפיים נפש. במחקר העיקרי השתתפו בסך-הכול 96 נבדקים שנבחרו עפ"י החלוקה כדלהלן:

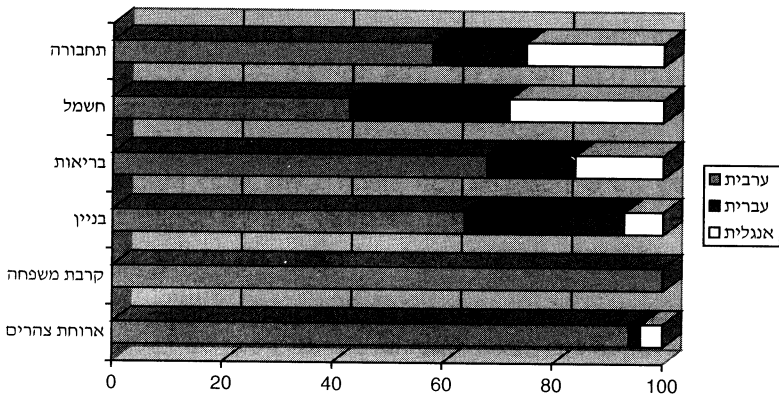
טבלה 1. מאפייני המידגם

גיל	12-6	15-12	22-15	50-22
זכר	12	12	12	12
נקבה	12	12	12	12

שתי הקבוצות המבוגרות יותר חולקו לקבוצות משנה לפי השכלה, עיסוק ומגעים חיצוניים, ואילו שתי הקבוצות הצעירות חולקו על-פי השכלת הוריהם ועיסוקם.

הניתוח לפי תחום או שדה סמנטי של הפריט הלקסיקלי מראה על קיומן של שלוש קטגוריות. בתחומים המסורתיים משתמשים בערבית בלבד או שקיימת השפעה מזערית של אנגלית ועברית. בתחומים המודרניים מרבית המילים לקוחות מאנגלית ומעברית. התחומים המעורבים עצמם היו קיימים לפני המגע עם השפות המשאליות. אלה התרחבו על-ידי שאילת פריטים מאנגלית ומעברית (ראה תרשים 1).

תרשים 1. שילוב לפי תחומים מסורתיים, מעורבים ומודרניים (%)

תחומים מסורתיים = ארוחת צהריים וקרבת משפחה; תחומים מעורבים = בניין ובריאות; תחומים מודרניים = חשמל ותחבורה

העברית בקרב הערבים בישראל: היבטים סוציולינגוויסטיים

לשם ניתוח שילוב לקסיקלי כמציינן השתייכות חברתית, נבדקו חמישה משתנים: גיל, מין, השכלה, עיסוק, ומגעים מחוץ לכפר. התוצאות מראות הבדלים מעטים בשילוב פריטים מאנגלית בקרב הנבדקים על-פי מציני ההשתייכות החברתית הנ"ל. לעומת זאת, נמצאה שונות רבה של פריטים מעברית על-פי גיל, מין, השכלה, עיסוק ומגעים מחוץ לכפר. השימוש הגבוה ביותר של פריטים לקסיקליים מעברית נעשה בקרב צעירים יותר מאשר בקרב מבוגרים; וכן גם בקרב גברים יותר מאשר בקרב נשים; ובקרב אלה שהשכלתם גבוהה (אקדמאים) לעומת אלה שהשכלתם נמוכה (סיימו יסודי או חטיבת ביניים); וכן אצל פועלים מקצועיים שעובדים בסטור היהודי יותר מאשר עקרות בית או העובדים ביישובים הערביים. זאת ועוד, ככל שהמגע יותר אינטנסיבי, כך השימוש בעברית רב יותר.

שילוב ערכים לקסיקליים מאנגלית ומעברית משקף את השינויים החברתיים העיקריים שהתחוללו בקרב הערבים בישראל בעשורים האחרונים. במהלך תקופה זו באו הערבים במגע עם תרבויות חדשות במקומות עבודתם, במגעייהם עם השלטון, בחיי המסחר ובמידת מה גם בפעילות החברתית. כמו שהערבים בישראל הושפעו מהיבטים שונים מחיי היהודים, כן החלה הערבית המדוברת השגורה בפיהם לקלוט פריטים מהשפה העברית.

התפתחות המדע והטכנולוגיה, תוך שימוש בלשון האנגלית, מסבירה מדוע השפה הערבית, כמו שפות רבות אחרות, שאלה מונחים רבים מאנגלית בתחומים אלה. חשוכים כאן יחסי הגומלין ההדוקים בין ישראל וארה"ב. כתוצאה מכך, ישנן מילים באנגלית שחדרו לשימוש הערבים אחרי שהעברית שאלה אותן לתוכה.

על סמך מחקרי שילוב הפריטים הלקסיקליים מהעברית ומהאנגלית בערבית הפלסטינית המדוברת בישראל ניתן להגיע למסקנות הבאות:

1. מידת תפוצתם של חידושי המילים מאנגלית תלויה במידה רבה במעמדה של האנגלית כלשון המודרניות ואת זיקתה לשלטון המנדטורי בפלסטינה; יש הבדלים בשאילת מילים לפי תחומים, אבל המאפיינים החברתיים של הדובר לא חשובים לצורכי שאילה.
2. התחומים שהושפעו מאנגלית מבוססים היטב, והשאילה ממנה כעת היא יחסית אטית.
3. כיום העברית היא המקור העיקרי לחידושים, לא רק בשאילת מילים מעברית אלא למילים שמקורן באנגלית.
4. השונות הגבוהה בשאילת חידושים מעברית לפי מאפייני הדוברים מספקת

לנו תמונה של תהליך מתמשך של שילוב לקסיקלי והתפשטותו מעברית לערבית המדוברת בישראל.

2.3 עברית בנוף הלשוני ביישובים הערביים

אחרי שברקנו את השילוב הלקסיקלי של העברית בערבית הפלסטינית, נבדוק עתה את השימוש בעברית בנוף הלשוני של היישובים הערביים בישראל. המושג "נוף לשוני" הוצע לראשונה על-ידי Landry and Bourhis בשנת 1997. הנוף הלשוני מתייחס לאובייקטים הלשוניים המסמנים את הזירה הציבורית, כולל שלטי רחוב, שמות רחובות ומקומות, בניינים, מוסדות, לוחות פרסומת, פרסומות ואפילו כרטיסי ביקור. חלקם מוצגים על ידי גופים הקשורים במדינה, אחרים על ידי רשויות מקומיות ואחרים על ידי חברות, עמותות ופרטים. בלי ספק, הנוף הלשוני של מקום מסוים מספק לנו אינדיקטור חשוב אודות הטריטוריה מחד והקבוצות הלשוניות מאידך. עדיין אין לנו נתונים על כל היישובים הערביים, ובנושא הזה אביא רק ממצאים ראשונים של הנוף הלשוני בעיר אום אל-פחם.⁷

התיאור מבוסס על 116 שלטים שצולמו בעיר. מתוכם 89 (76.7%) הם שלטים פרטיים שצולמו בכביש הראשי שמוכיל לתוך העיר ו-27 (23.3%) הם שלטים ציבוריים. השלטים הפרטיים כוללים חנויות (63 שלטים), הודעות פרטיות (5) ועסקים פרטיים (21) — קרי: משרדי עורכי דין, תחנת דלק ומרפאות פרטיות. השלטים הציבוריים כוללים מוסדות ציבוריים (10), שלטים ציבוריים (12), הודעות ציבוריות (4), ושם רחוב אחד. כאן אסתפק בניתוח שני היבטים של הנוף הלשוני: נוכחות השפה ובולטותה. הכוונה בנוכחות היא לקיום השפה על שלט, ואילו הבולטות מתייחסת למיקום הופעתה על השלט: אם היא מופיעה ראשונה על השלט, היא נחשבת לבולטת יותר, וכנראה לחשובה יותר בעיני בעל השלט. לדוגמה, בצילום הבא (מס' 1) מופיעות שלוש שפות: מצד אחד העברית באותיות בולטות ובשתי שורות, ובצד המקביל המילים באנגלית ובערבית, כאשר השורה האנגלית מופיעה לפני הערבית ובאותיות מודגשות.

7 בימים אלה הנני עורך מחקר משותף עם פרופ' אליעזר בן-רפאל ופרופ' אילנה שוהמי. אנו שוקדים על ניתוח הממצאים של הנוף הלשוני בכמה ערים ערביות ויהודיות בישראל. הנתונים המובאים כאן נאספו על ידי תלמידים בסמינריון לבלשנות במכון הערבי במכללת בית ברל.

העברית בקרב הערבים בישראל: היבטים סוציולוגיים

צילום 1. דוגמה לשלט ציבורי

קרוב ל-40% מהשילוט הוא רק בשפה אחת, דו-לשוניות מתבטאת ב-50% מהשילוט, ותלת-לשוניות ביותר מ-10%. בתוך הקטגוריה של שפה אחת: ערבית מופיעה ב-24 שלטים ועברית ב-20 שלטים. הדו-לשוניות היא ערבית-עברית ועברית-ערבית, ובדרך כלל אנגלית מופיעה כשפה שלישית בשילוט התלת-לשוני (ראה טבלה 2).

טבלה 2. מספר השפות בשלטים

מספר השפות	שכיחות	%
1	45	38.8
2	58	50
3	13	11.2
ס"ה	116	100

לצורך ההשוואה, ההבחנה בין השילוט הציבורי והפרטי היא יעילה וחשובה. ניתן לצפות לעקביות בשילוט הציבורי משום שיש מדיניות מסוימת מאחורי

השילוט. לעומת זאת, בשילוט הפרטי יימצא גיוון משום שאין מחויבות למדיניות מסוימת.

טבלה 3. מספר השפות לפי השילוט הציבורי והפרטי

סוג השילוט / מספר השפות	1	2	3
פרטי	37	42	10
ציבורי	8	16	3
ס"ה	45	58	13

הטבלה מראה בבירור שהשילוט הציבורי נוטה להיות יותר דו-לשוני (70%) מאשר השילוט הפרטי (58%). הנטייה לשימוש בדו-לשוניות בשילוט הציבורי משקפת, כנראה, את המעמד החוקי של שתי השפות הרשמיות במדינה, העברית והערבית. בדרך כלל, השלטים של מוסדות ממשלתיים הם דו-לשוניים — עברית-ערבית — והשלטים שהוכנו על ידי גופים מוניציפליים הם בערבית-עברית. אבל דו-לשוניות בכ-60% בשילוט הפרטי הוא נתון מרשים מאוד. בדיקת השפה הראשונה בשלט שופכת אור נוסף על תפוצת השפות הנדונות בשילוט הפרטי.

טבלה 4. השפה הראשונה בכל השלטים

שכיחות	%	
ערבית	73	62.9
עברית	41	35.3
אנגלית	1	0.9
אחרת	1	0.9

העברית בקרב הערבים בישראל: היבטים סוציולינגוויסטיים

למרות שהערבית מופיעה במרבית השלטים, הנוכחות והבולטות של העברית הן מאוד מרשימות בנוף הלשוני של העיר. למרות שהתייחסנו רק לשני היבטים של השילוט ולא בדקנו את השימוש הלשוני בשלט לפי ענפים או תחומים, ואף לא נגענו בסוגיה אם השפה השנייה או השלישית הן תרגום או תעתוק של השפה הראשונה, הניתוח הראשוני של הנוף הלשוני של העיר אום אל-פחם מראה בכירור שלעברית נוכחות ביותר ממחצית השלטים בעיר, ובולטותה בשלטים מאוד מרשימה, בהופעתה במקום הראשון ב-35% מהשלטים. נוכחותה של העברית בשילוט הציבורי והפרטי, ואפילו יש נטייה בהרבה שלטים פרטיים להשתמש רק בעברית כשפה יחידה בשלטים, ראויה לציון.

המשמעות של השימוש הרב בעברית בנוף הלשוני בעיר אום אל-פחם אינה מצטמצמת לסיפוק אינפורמציה לקהל היעד. בהרבה מקרים קהל היעד הוא ערבים בלבד ובכל זאת יש נוכחות ובולטות לשפה העברית. העברית ממלאת גם פונקציה סימבולית בכמה מובנים. ראשית, היא מהווה — מעצם השימוש בה — את אחד הסוכנים למודרניזציה בחברה הערבית. שנית, השימוש בה מסמל יוקרה לאובייקטים שהיא מייצגת. שלישית, היא מסמלת את רצון הערבים לפתיחת חלון לחברה הישראלית. רביעית, יש מאחורי השימוש בה שיקול כללי של הזמנת היהודים ליהנות מהשירותים שמספקים בעלי העסק הערבים.

2.4 אידיאולוגיה ועמדות כלפי העברית

הלשון העברית זוכה להתייחסות של כבוד בקרב הערבים (מרעי 1998) ומרבית האנשים, גדולים כקטנים, משתדלים לשלוט בשפה ולדבר בה. השפה העברית היא כלי הכרחי לכל תושב ערבי במדינת ישראל, כיוון שהיא מאפשרת לו חיים פעילים בכל שטחי החיים (Amara, 1995; 1999).

הוראת העברית לילדים ערבים משמשת מכשיר עזר להפצת ידיעות על ההווי הישראלי, על תולדות ישראל ועל אזרחות ישראלית. הוראת העברית תורמת בכך לגישור תרבותי בין שני העמים ולחיזוק מעמדם הכלכלי של התושבים הערבים. הדורות הצעירים מדגישים את לימוד העברית בגלל הפונקציה הקומוניקטיבית (מרעי 1974). השפה העברית היא שפת התקשורת עם הממסד ועם הסביבה היהודית, ועל כן היא ממלאת פונקציות מרכזיות בתקשורת התוך-ארצית. הערבי בישראל נזקק לשפה העברית יותר מאשר לשפה האנגלית (בדיר 1990). דברים אלה נאמרים על סמך התרשמויות והערכות ולא על סמך מחקרים אמפיריים. מחקרים ספורדיים בדקו בצורה חלקית את העמדות כלפי העברית

(בדיר 1990; Daghash, 1993). העמדות כלפי העברית המדווחות להלן בסעיף זה הנן חלק ממחקר חלוצי שנעשה על-ידי אמארה ומרעי (1999) שבדק את ההיבטים של עמדות ואידיאולוגיה כלפי שלוש השפות העיקריות (ערבית, עברית ואנגלית) בקרב הערבים בישראל. ליתר דיוק, המחקר בדק את חשיבות השפות האלה, התפקידים שהן ממלאות, הרצון ללמוד אותן, יוקרתן וחיוניותן במדינת ישראל.

כדי לבדוק את הסוגיות הללו, ערכנו סקר עמדות אנונימי שהקיף 999 נבדקים, תלמידי תיכון ותלמידי מכללות הלומדים במוסדות חינוך ערביים. לאיסוף נתונים אודות מהות הערבית, העברית והאנגלית (חלק מהשאלון התייחס גם לצרפתית), הכנו שאלון של סקר עמדות והפצנו אותו בתשעה יישובים בבתי ספר תיכוניים מאזורים גיאוגרפיים שונים בארץ: כפרים, ערים ערביות, ערים מעורבות, וכן בשתי מכללות: אחת במשולש והאחרת בנגב. הנתונים לא משקפים בצורה מדויקת את התפלגות האוכלוסייה האמיתית. לדוגמה, אוכלוסיית המשולש מונה כ-20% מכלל האוכלוסייה הערבית בישראל, ובמידגם היא מונה קרוב ל-30%. הערבים בערים המעורבות מונים כ-10% ובמידגם מהווים כ-13%. מכל מקום, ישנו ייצוג הוגן לאוכלוסיות השונות באזורים השונים.

מוצע הגיל של הנבדקים הוא 17.5, כאשר המבוגר ביותר הוא תלמיד מכללה בן 41. רוב הנבדקים בתיכון הם תלמידי כיתה י"א. החלוקה לפי מין לא סימטרית, והבנות מהוות רוב במידגם (61.3%). זה הגיוני משום שרוב התלמידים במכללות הן בנות, וכמו כן נכללו במידגם גם בתי ספר פרטיים לבנות. במידגם נכללו נבדקים משלוש קבוצות הדת שבקרב הערבים בישראל. אחוז הנוצרים במידגם (7.1%) הוא פחות מאשר במציאות (13%); מכלל האוכלוסייה הערבית, אחוז המוסלמים גבוה יותר במידגם (82.1%) לעומת (77%) במציאות, ואחוז הדרוזים במידגם (9.1%) כמעט זהה לאחוזם באוכלוסייה הערבית (10%). הנבדקים התבקשו לקרוא היגדים המופיעים בשאלון ולציין באיזו מידה הם מסכימים עם תוכנם. כל היגד כולל חמש תשובות, כאשר 1 מסכים מאוד, 2 מסכים, 3 מסכים במידה מסוימת, 4 לא מסכים ו-5 לא מסכים בכלל. היו 23 היגדים על ערבית, 24 על עברית ו-25 על אנגלית. חלק מהיגדים אלה היוו בסיס למחקר קודם שביצעו בבית לחם אמארה, ספולסקי, טושיה ודי בוט (Amara et al., 1998). מטרת ההיגדים היא לבחון את תפישות הנבדקים ועמדותיהם כלפי שלוש השפות. ההיגדים כללו היבטים שונים אודות השפה: ההיבט הסימבולי, ערכוב לשונות, בחירת לשון, חינוך לשוני, חיוניותה של השפה בעיני הדובר, שימוש

העברית בקרב הערבים בישראל: היבטים סוציולוגיים ופסיכיים

בלשון למטרות פרגמטיות, ידע לשוני, ידע כללי, חשיבות תרבותית של הלשון, חשיבות פוליטית והיוקרה שמעניקה השפה למשתמש בה. להלן פירוט ההיגדים:

טבלה 5. תפיסות ועמדות כלפי עברית (דירוג)

דירוג	היגד
1.52	שליטה בשפה נוספת חשובה מאוד להשכלה הכללית
1.74	לימוד העברית מגביר את סיכויי להתקבל לאוניברסיטאות בישראל
1.77	ידיעת העברית מקילה עלי בנסיעותי לערים יהודיות ולנהל את ענייני האישיים
1.80	אני לומד עברית כדי לדעת איך לנהוג עם יהודי כשאפגוש אותו
1.85	לימוד העברית מגביר את סיכויי למצוא עבודה בישראל בעתיד
2.11	אני לומד עברית כדי שאוכל לתקשר עם כל אזרחי מדינת ישראל
2.16	ידיעת העברית מקילה על האזרחים הערבים להכיר את זכויותיהם ואת חובותיהם
2.21	לדעתי, כל ערבי בישראל חייב לשלוט בעברית
2.22	לימוד העברית קל מאוד
2.34	אני לומד עברית כדי להכיר את אורח חיי העם היהודי בישראל
2.57	אני מעדיף להתחיל את לימוד העברית מכיתה א'
2.73	השפה העברית קרובה מאוד לשפה הערבית
2.65	אני לומד עברית כדי להשיג משרה חשובה במשרדים ממשלתיים
2.73	אני לומד עברית כי יש לי חברים יהודים ואני רוצה לדבר עימם בעברית
2.82	הכרת העברית תורמת לקידום השלום באזור
2.93	צריך לדעת עברית כדי להכיר את מנהגי היהודים

היגד	דירוג
אני חייב ללמוד עברית כיוון שהיהודים לומדים ערבית	3.57
אני רואה בעברית "שפת אויב"	3.75
שליטה בעברית נחוצה רק לאלה שעובדים עם יהודים	3.77
לימוד העברית סותר את אמונתי הדתית	3.88
אני לא אוהב ללמוד עברית	4.00
אני מעדיף להתחיל את לימוד העברית מכיתה ה' במקום מכיתה ג'	4.05
אני מעדיף לא ללמוד עברית כלל	4.43
אני מעדיף להתחיל את לימוד העברית מכיתה י' במקום מכיתה ג'	4.44

תפישות התלמידים ועמדותיהם כלפי העברית על-פי ההיגדים שלעיל מצביעות על העובדות הבאות: הדירוג הגבוה ביותר ניתן להיגדים של לימוד העברית למטרות פרקטיות ופרגמטיות. רוב הנבדקים מסכימים עם ההיגד הקובע שהערכים חייבים לשלוט בעברית (2.21). מספר לא מבוטל של נבדקים רואה בעברית שפה קלה (2.22). ישנו חלק מסוים מהנבדקים שמוכן ללמוד עברית לא רק למטרות פרגמטיות אלא גם להכיר את אורח חיי העם היהודי בישראל, דבר שמאפשר הכרת התרבות, למטרות השתלבות בחיי המדינה (2.34) או לתקשר עם חברים (2.73). חלק מהנבדקים מוכן ללמוד עברית אפילו מכיתה א' (2.57). עברית נתפשת במידה מסוימת כלשון חיונית לקידום השלום (2.82). הרוב (3.75) לא מסכימים שעברית היא שפת אויב. זאת ועוד, לימוד עברית לא סותר את אמונתו הדתית של הלומד (3.88). כמרוכן הרוב לא מסכים עם ההיגד "אני לא אוהב ללמוד עברית" (4.00). רוב הנבדקים לא היו רוצים ללמוד את העברית בשלב מאוחר, כמו, למשל, מכיתה ה' (4.05), והרבה מעדיפים ללמוד עברית כבר מכיתה א'.

בקיצור, למרות שהעברית נתפשת יותר כשפה של תקשורת למטרות פרגמטיות עם היהודים בתחומי החיים השונים, ישנן עמדות מאוד חיוביות כלפי לימודה המוקדם ככל האפשר והיא לא נתפשת כלשון של קונפליקט או כ"שפתו של האויב".

העברית בקרב הערבים בישראל: היבטים סוציולוגיים

בנוסף על כך, בדקנו את התרשמותם של הנבדקים הן כלפי קבוצות שונות והן כלפי שפות שונות בישראל. כאן כללנו את הצרפתית כשפת ביקורת משתי סיבות: האחת, היותה שפה אירופית בעלת יוקרה בעולם. והסיבה השנייה, שהצרפתית נלמדת במספר בתי ספר פרטיים ערביים ובכתי ספר יהודיים רבים. ולהלן הממצאים:

כשהנבדקים נשאלו על היוקרה שזוכות להן השפות האלה בישראל, קיבלה העברית את הדירוג הגבוה ביותר (4.62), אנגלית במקום השני (3.75) לפני הערבית (3.41), המוגדרת כשפה הרשמית השנייה במדינה. ואילו המעמד של הצרפתית הוא נמוך. משמעות התוצאות היא שהעברית נהנית מיוקרה גבוהה מאוד בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל, והאנגלית והערבית נהנות מיוקרה בינונית עד גבוהה.

טבלה 6. השימוש בשפות לפי תפיסת הנבדק

השפה	משרדים ממשלתיים	שירותים ציבוריים	מסחר וקשרים כלכליים	עבודה בישראל
עברית	4.40	4.51	4.53	4.59
ערבית	3.33	3.08	3.34	3.53
אנגלית	2.14	2.54	2.33	2.14
צרפתית	1.27	1.44	1.38	1.29

מבדיקת אופן השימוש בשפות לפי תפיסת הנבדק במשרדים הממשלתיים, בשירותים הציבוריים (קרי: בתי מלון, מסעדות וכו'), במסחר ובקשרים כלכליים ובעבודה בישראל, העברית נתפשת כשפה חיונית וקיבלה את הדירוג הגבוה ביותר בכל התחומים, והיא נתפשת כשימושית מאוד בתחומים הנ"ל. הערבית היא שפה הקיימת בנוף הלשוני ובאה במקום השני בכל התחומים כאשר השימוש בה נע בין "הרבה" ל"בינוני". אנגלית במקום השלישי כאשר השימוש נע בין "בינוני" ל"מעט" ובמקרים מסוימים היא מדורגת גבוה יותר מהערבית. הצרפתית נמצאת במקום האחרון ברפרטואר הלשוני והשימוש בה נתפש כ"מעט" עד "מעט מאוד".

3. מסקנות

למגע בין מיעוט לרוב מציע ברי (Berry, 1990) ארבע אסטרטגיות חלופיות לסיגול תרבותי (acculturation): שילוב, התבוללות, הפרדה, או שוליות. בשילוב, נשמרת דרגה מסוימת של שלמות תרבותית, אבל המיעוט מוכן בעת ובעונה אחת להשתתף ברשת החברתית הרחבה יותר (Leibkind, 1999: 142). בהתבוללות, המיעוט מוותר באופן מוחלט על ההיבטים התרבותיים המקוריים (כמו שפה ודת) לטובת תרבות הרוב. בהפרדה, ההיבטים של תרבות הרוב לא מתקבלים, גם אם לא נדחים באופן מוחלט, ויש הערכה מאוד גבוהה לתרבות המיעוט. בשוליות, לא המיעוט ולא הרוב מצליחים להציע זהות מספקת למיעוט. במובן של שפה, זה עשוי להוביל לאובדן השפה המקורית של המיעוט בלי רכישת מספקת ונאותה של שפת הרוב הדומיננטית.

חשוב לציין שהחלוקה לעיל אין בה כדי לטעון שמיעוטים משתמשים אך ורק באסטרטגיה אחת של סיגול תרבותי. ייתכן שבני המיעוטים ישתמשו באסטרטגיות שונות בתחומים שונים של החיים. לדוגמה, ינסו להתבולל בתחום העבודה, אך השילוב הלשוני יביא להשגת דו-לשוניות בתחומים אחרים. השאלה העיקרית לגבינו במאמר הזה היא, איזו אסטרטגיה לשונית אימצו הערבים כמגע עם הרוב היהודי?

מהדיון עולה שהעברית מהווה את המקור העיקרי לחידושים הלשוניים, לא רק לגבי פריטים שיסודותיהם מושתתים על מקורות עבריים אלא גם לגבי חלק מאלה שמקורם בשפה האנגלית. הסיגול התרבותי האטי של החברה הערבית לתרבות הקשורה באנגלית, לעומת הסיגול המהיר והדינמי לתרבות הישראלית היהודית, מספק לנו תובנה על תהליכי מודרניזציה; עברית היא מקור חשוב למודרניזציה בחברה הערבית בישראל.

יוקרת העברית קשורה בהתקדמות ישראל בהרבה תחומים. ישראל נתפשת על-ידי הרבה ערבים בישראל כמדינה מודרנית עם טכנולוגיה מתקדמת, דבר שעודד צעירים רבים בתוכם ללמוד דפוסים ישראלים של התנהגות כדי להצטרף לקדמה זו. העובדה שהרבה צעירים פלסטינים קוראים עיתונים בעברית וצופים בתוכניות טלוויזיה המשודרות בעברית, מצביעה לא רק על רצונם להשיג חלק מדפוסים אלה אלא גם להתרגל אליהם. יחד עם זאת, הם מייחסים ערכים שונים לשתי השפות. משום שהערבים הפלסטינים ערים לעובדה שעברית היא שפה עשירה, יפה ויוקרתית, והשליטה בעברית היא אמצעי להשיג ניידות כלכלית, חינוכית וחברתית, בדומה למה שמתרחש בקרב

העברית בקרב הערבים בישראל: היבטים סוציולינגוויסטיים

היהודים (Amara, 1986). הדבר מרמז על כך שהפלסטינים בישראל לומדים עברית בעיקר מסיבות אינסטרומנטליות ופרקטיות ולא מסיבות אינטגרטיביות. המצב הזה משקף בעצם את היחסים בין הפלסטינים והיהודים בישראל מכמה בחינות: ראשית, ישראל נחשבת למדינה יהודית, ולא למדינת כל אזרחיה. לכן, הפלסטינים מנסים לחזק את הזהות הייחודית שלהם במדינה היהודית, והעברית משמשת אמצעי חשוב לכך (Amara, 1995); שנית, הסכסוך הערבי-ישראלי לא ריכך את ההבדלים בין המיעוט והרוב אלא חיזק אותם; שלישית, דפוס הגמורים במקומות נפרדים לא תרם למגע אינטנסיבי, ושמר על מרחק בין שני העמים. כל הגורמים האלה יחד לא הביאו למפגש חברתי בהיקף רחב כחיק התרבות הדומיננטית ולשונה בקרב הפלסטינים בישראל. כל צד משמר את זהותו ואת הלשון הקשורה בה (Amara, 1999).

חשוב להדגיש כי למרות שהעברית היא הלשון השנייה החשובה ביותר בקרב הפלסטינים בישראל לקיום המגע עם היהודים הישראלים בתחומים שונים של החיים ומשרתת אותם כסוכן למודרניזציה, יש עדיין מגבלות סוציולינגוויסטיות להתקרבות הלשונית (language convergence). ועל כך אומר בן-רפאל:

מכל מקום, יש מחסום המעכב התקרבות זו, והוא בא לידי ביטוי בשימור הערבית. ההגבלות שכל צד מטיל על ההתקרבות אל התרבות הדומיננטית עונות על אופי המחויבות לתרבות הרוב. לגבי הערבים המוסלמים והנוצרים, הלשון הלגיטימית נשארת ערבית, כביטוי לזהותם הפונדמנטלית. חדירת העברית כלשון הדומיננטית לא גורעת מאומה מהערבית, למרות שהשפעתה היותר עמוקה מתבטאת בהשאלות ובהחלפות לשוניות (Ben-Rafael, 1994 : 176).

בקיזור, הזהות הכפולה (פלסטינית וישראלית) משתקפת ברפרטואר הלשוני של הפלסטינים בישראל. המתח בין שתי הזהויות הישראלית והפלסטינית הגביל את מידת ההתקרבות לעברית, השפה של התרבות היהודית הדומיננטית. כלומר, הערבים מאמצים את האסטרטגיה של השילוב הלשוני. מצד אחד מנסים על-ידי רכישת כשירות לשונית גבוהה בעברית להתחבר לרשת החברתית הרחבה המעוצבת על-ידי תרבות הרוב, ומצד שני הם משמרים את זהותם כשמירה על שפת אמם.

ביבליוגרפיה

- אמארה, מוחמד ועבד אלרחמן מרעי. 1999. סוגיות במדיניות החינוך הלשוני בבתי הספר הערבים בישראל. גבעת חביבה: המכון לחקר השלום.
- וסופיאן כבהא. 1996. זהות חצויה: חלוקה פוליטית והשתקפויות חברתיות בכפר חצוי. גבעת חביבה: המכון לחקר השלום.
- כדיר, סאלח. 1990. עמדות וחשיפה לשפת היעד והקשר ביניהן לבין ההצלחה בלימוד שפה שנייה. חיבור לקבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב.
- בנזימן, עוזי ועטאללה מנצור. 1992. דיירי משנה: ערביי ישראל ומעמדם והמדיניות כלפיהם. ירושלים: כתר הוצאה לאור.
- ברוש, חזי. 1996. הקשר בין שפה דבורה לשפה כתובה בהוראת הערבית בבית הספר העברי. דפים 23: 64–75.
- דנה, יוסף. 1995. העברית על רקע הערבית, מפגש בין לשונות אחיות. חיפה: המכללה הערבית לחינוך בישראל.
- וינטר, מיכאל. 1981. בעיות יסוד במערכת החינוך. בתוך אהרון ליש (עורך). הערבים בישראל: רציפות ותמורה. ירושלים: האוניברסיטה העברית, הוצאת מאגנס. 168–179.
- לוסטיק, איאן. 1985. ערבים במדינה היהודית: שליטת ישראל במיעוט לאומי. חיפה: הוצאת מפרש.
- לנדאו, יעקב. 1971. הערבים בישראל: עיונים פוליטיים. תל אביב: מערכות, משרד הביטחון.
- מרעי, סאמי. 1974. בית הספר והחברה בכפר הערבי. עיונים בחינוך 4: 85–104.
- מרעי, עבד אלרחמן. 1998. מעמדן של הערבית והעברית בעבר ובהווה. אלרסאלה 7: 257–276. (בערבית).
- רייטר, יצחק. 1996. מעמדם האזרחי של הערבים בישראל בעידן השלום. בית ברל: סדרת ניירות עמדה 3, המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.
- Amara, Muhammad Hasan. 1986. *The Integration of Hebrew and English Lexical Items into the Arabic Spoken in an Arab Village in Israel*. MA Thesis, Bar-Ilan University, Ramat-Gan.
- . 1991. *Sociolinguistic Aspects of Variation and Change: A Study of the Languages Spoken in an Arab Village in Israel*. Ph.D. Dissertation, Bar-Ilan University, Ramat-Gan.
- . 1995. Hebrew and English lexical reflections of socio-political changes in

- Palestinian Arabic. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 16: 165–172.
- . 1999a. *Politics and Sociolinguistic Reflexes: Palestinian Border Villages*. Amsterdam: John Benjamins Co.
- . 1999b. Hebrew and English Borrowings in Palestinian Arabic in Israel: A Social Linguistic Study in Lexical Integration and Diffusion. In: Yasir Suleiman (ed.). *Language and Society in the Middle East and North Africa: Studies in Variation and Identity*. London: Curzon Press. 81–103.
- . 2001. Arab Language Education in the Hebrew State. In: R. L. Cooper, E. Shohamy and J. Walters (eds.). *New Perspectives and Issues in Educational Language Policy*. Amsterdam: John Benjamins. 155–170.
- and B. Spolsky. 1986. The diffusion and integration of Hebrew and English lexical items in the Arabic spoken in an Israeli village. *Anthropological Linguistics* 28, 1: 43–58.
- and B. Spolsky. 1996. The construction of identity in a divided Palestinian village. In: Yasir Suleiman (ed.). *Language and Identity in the Middle East and North Africa*. London: Curzon Press. 81–100.
- , B. Spolsky, H. Tushyeh and K. De Bot. 1998. *Language in Bethlehem: The Sociolinguistic Transformation of a Palestinian Town*. The Final Scientific report of Project No. 94-11-1 sponsored by NIRP. Language Policy Research Center, Bar-Ilan University.
- Ben-Rafael, Eliezer. 1994. *Language, Identity and Social Division: The Case of Israel*. Oxford: Clarendon Press.
- Daghash, Y. 1993. *Attitudes Toward Hebrew-Arabic Mixing among Arabic-Speaking Druze High Schools in Israel*. Unpublished MA Thesis, California State University, Los Angeles.
- Feldman, Zhanna. 1997. *First Language Attrition in Russian Immigrants: Focus on Lexicon*. MA Thesis, Bar-Ilan University, Ramat-Gan.
- Gardner, Robert and Wallace Lambert. 1959. Motivational Variables in Second Language Acquisition. *Canadian Journal of Psychology* 13: 266–272.
- and Wallace Lambert. (eds.). 1972. *Attitudes and Motivation in Second-Language Learning*. Rowley, Ma.: Newbury House.

- Hallel, M. and Spolsky, B. 1993. The teaching of additional languages in Israel. *Annual Review of Applied Linguistics* 13: 37–49.
- Koplewitz, Immanuel. 1990. The Use and Integration of Hebrew Lexemes in Israeli Spoken Arabic. *Multilingual Matters* 71: 95–181.
- Krisi, Miri. 2000. *The Integration of Hebrew Items into the Spoken Amharic of Ethiopians Living in Ashkelon*. MA Thesis, Bar-Ilan University, Ramat-Gan.
- Landry, R. and R.Y. Bourhis. 1997. Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality: An Empirical Study. *Journal of Language and Social Psychology* 16: 23–49.
- Leibkind, Karmela. 1999. Social Psychology. In: Joshua, Fishman (ed.), *Handbook of Language and Ethnic Identity*. Oxford University Press. 141–151.
- Mackey, William. 1968. The Description of Bilingualism. In: Joshua, Fishman (ed.). *Readings in the Sociology of Language*. The Hague: Mouton. 554–584.
- . 1970. Interference, integration, and the synchronic fallacy. In: James Alatis (ed.). *Report of the Twenty-first Round Table Meeting of Linguistics and Language Studies*. Washington, DC: Georgetown University Press. 195–227.
- Murphey, Paul Raymond. 1972. *Integration of English Lexicon in Albuquerque Spanish*, Ph.D. Dissertation. University of New Mexico.
- Reves, Thea. 1983. *What makes a good language learner? Personal characteristics contributing to successful language acquisition*, Ph.D. Dissertation. The Hebrew University of Jerusalem.
- Rouhana, Nadim. 1997. *Palestinian Citizens in an Ethnic Jewish State: Identities in Conflict*. New Haven: Yale University Press.
- Shohamy, Elana and Smadar Donitsa-Schmidt. 1997. *Jews vs. Arabs: Language Attitudes and Stereotypes*. Tel Aviv: The Tami Steinmetz Center for Peace Research.
- Spolsky, Bernard and Muhammad Hasan Amara. 1995. *Sociolinguistic Reflexes of Political Division: A Study of a Divided Village*. Final Scientific Report Submitted to Israel Foundations Trustees.
- and Muhammad Hasan Amara. 1997. Politics and Language Change: the sociolinguistic reflexes of the division of a Palestinian village. In: S. Eliasson and E. H. Jahr (eds.). *Language and its Ecology: Essays in Memory of Einar*

העברית בקרב הערבים בישראל: היבטים סוציולינגוויסטיים

Haugen. Mouton de Gruyter. Trends in Linguistics, Studies and Monographs
100. 35–74.

— and Elana Shohamy. 1999. *The Languages of Israel: Policy, Ideology and Practice*. Clevedon: Multilingual Matters.